

ZEMLJORADNJA U ANTIČKOJ GRČKOJ

Valentina Markasović
Filozofski fakultet Osijek
Odsjek za povijest
tina.markasovic@gmail.com
Pregledni rad
Primljeno: 19. 5. 2018.
Prihvaćeno: 15. 10. 2018.

Zemljoradnja je jedna od temeljnih djelatnosti u razvoju ljudske civilizacije. U ovom se radu daje pregled zemljoradnje u staroj Grčkoj, jednoj od najrazvijenijih civilizacija staroga svijeta. Opisan je povijesni razvoj obrade zemlje te kulture biljnih vrsta – žitarica, voća, povrća, začina, cvijeća. Budući da je Grčka bila jedna od prvih kolonijalnih sila, ne smije se zanemariti ni agrarno stanje u naseobinama starih Grka izvan njihove matične države, a rad pokazuje i koliko je ta komunikacija s vlastitim kolonijama, ali i drugim narodima, bila važna za širenje poljoprivrednih spoznaja i uzgojenih biljnih kultura. Ukratko su opisani zemljoradnički uvjeti u Faru i Isi, s osvrtom na Lumbardsku psefizmu. Rad prikazuje i kako su se ratni uvjeti odražavali na poljoprivrednu djelatnost. Analizom znanstvene literature i književno-povijesnih izvora, rad ilustrira zanat zemljoposjednika u povijesnom kontekstu antičke Grčke. Naposljetku, nameće se i pitanje koliko je važnost zemljoradnja imala za državu i njezine stanovnike, a ta se važnost očituje u ekonomskim mjerama i mitologiji.

Ključne riječi: antika, Far, Grčka, Isa, zemljoradnja

Uvod

Zemljoradnja, kao jedna od osnovnih ljudskih djelatnosti, igra važnu ulogu u svakodnevnom životu. U antičkoj Grčkoj, razvoj zemljoradnje uvelike je bio određen njezinim geografskim položajem te klimatskim i reljefnim odlikama. Izrazito mediteranska zemlja, Grčka je okružena Egejskim morem na istoku, Jonskim na zapadu i Sredozemnim na jugu. Osim razvedene obale, Grčka ima i mnogo otoka; najvažnije skupine su Jonski otoci, Cikladi, Sporadi, Argo-saronski otoci, Dodekanezi i Sjevernoegejski otoci.¹ Ovakva otvorenost prema moru igrala je važnu ulogu u formiranju grčke trgovačke flote koja je služila za uvoz i izvoz poljoprivrednih proizvoda. Samo kopno Grčke pokriveno je planinama, čak 75-80 % ukupne površine današnje države, što čini samo petinu zemlje obradivom, iz čega se vidi da je taj prostor i u antičko doba

¹ <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23212> (19. 5. 2018.)

bio pogodniji za stočarstvo nego za zemljoradnju.² Međutim, povoljna klima jednim dijelom nadoknađuje malen postotak obradivih površina te pogoduje uzgoju voća i povrća. Ljeta su topla, a zime u obalnim područjima i južnim predjelima blage.³ U radu je na početku dan pregled povijesnog razvoja agrarnih sustava, tj. opisan je sustav kultura na posječenim šumama i sustav oranica na ugaru, a zatim su objašnjeni i zemljišni odnosi u antičkoj Grčkoj, kao i podjela zemljišta u grčkim kolonijama Faru i Isi, uz osvrt na Lumbardsku psezizmu. Pobljiže su opisane i biljne vrste koje su se kultivirale te značaj koji su one imale u pogledu mitoloških objašnjenja i običajnih uporaba. Naposljetku je objašnjeno kako su se izbijanja ratova, tj. neprijateljski napadi, zbog ciljanog uništavanja usjeva i uroda, negativno odražavali na poljoprivrednu proizvodnju.

Slika 1. Karta antičke Grčke⁴

2 https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/print_gr.html (19. 5. 2018.)

3 *Povijest 2: Egipat i antička Grčka*, 202.

4 http://www.in2greece.com/english/maps/map_of_Ancient_Greece.jpg (19. 5. 2018.)

Razvoj agrarnih sustava Sustav kultura na posjećenim šumama

Budući da je obradivih površina u Grčkoj bilo malo, čovjek je na sebe preuzeo zadatak da sam stvori plodno tlo. Prva tehnika koju je koristio bilo je krčenje šuma. Posječena šuma bi se zapalila (panjevi se nisu vadili iz tla), a pepeo koji se taložio nakon požara služio je kao gnojivo. Novonastalo su područje obrađivali jednu do tri godine, a zatim bi proces ponovili s nekom drugom šumom. Staro područje ostavili su u nadi da će se dogoditi spontano pošumljavanje, ali obnova šume bila je dugotrajan proces (desetak godina), uz to je bila i otežana nizom čimbenika, uključujući spiranje zemlje tijekom kišnog razdoblja i bršćenje koza koje bi pojele mladice stabala.⁵

Od crnogoričnih šuma koje su preživjele razdoblje sustava kultura na posjećenim šumama najraširenija je bila borova jer to drvo uspijeva na pješčanom tlu kakvo je često u Grčkoj. Rašireno je bilo i stablo pinije, čije su jestive sjemenke pinjole bile cijenjena poslastica. Od bjelogoričnih šuma najznačajnije su šume hrasta.⁶

Sustav oranica na ugaru i povećanje proizvodnje

Sustav oranica na ugaru nastavlja se na sustav krčenja šuma, a razvio se upravo u sredozemnom području umjereno tople klime, oko 2500. godine pr. Kr., kada je deforestacija uznapredovala čak i u dotad šumom bogatim područjima Grčke. Novi agrarni sustav bio je konstituiran od četiriju elemenata. Prvi od njih je *saltus*, šuma svedena na makiju i garig, odnosno tlo izvrgnuto eroziji. *Ager* (lat. *ager* – polje) označava tlo na kojem su se uzgajale žitarice, a s travnatim ugarom čini dvogodišnji plodored žitarice – pašnjak. Već spomenute očuvane šume nazivale bi se *silvae* (lat. *silva* – šuma), a neposredno uz kuću ili zemljište nalazio se *hortus*, tj. vrt. Sustav oranica na ugaru se zbog svoje složenosti naziva i antičkom poljoprivrednom revolucijom. Složen je to sustav kojemu je trebao dugačak period da se ukorijeni u narodu. Trebalo je odvojiti *ager* od *saltusa* koji je služio za ispašu te osigurati dostatne izvore gnojiva za uzgoj prijeko potrebnih žitarica.⁷

Do intenzivnije zemljoradničke djelatnosti dolazi u posthomerskom razdoblju. Tada stočarstvo gubi status najraširenije djelatnosti. Potreba

5 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 19-20.

6 Friedell, *Povijest grčke kulture*, 22-23.

7 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 30-31.

za povećanjem poljoprivredne produktivnosti uzrokovana je i povećanjem broja stanovništva.⁸ Izgradnja kuća (krajem osmog stoljeća prije Krista) koje su se nalazile na samom poljoprivrednom posjedu ukazuje na povećanje produktivnosti poljoprivredne proizvodnje. Dotad uobičajen hod od mjesta stanovanja do posjeda koštao je obrađivače zemlje previše vremena koje se preseljenjem na posjed uštedjelo. Također, neposredna blizina usjevima pruža dodatnu sigurnost i obranu od moguće štete i krađe. Vrste drveća i loze zahtijevaju redovito održavanje u smislu gnojenja i zalijevanja pa je blizina zemljoradnika i zbog toga bila neophodna. Uz stanovanje na posjedu, uvođenje sustava navodnjavanja i raznolikost usjeva pridonijeli su povećanju zemljoradničke produktivnosti.⁹

U *Poslovima i danima* Heziod opisuje agrarni kalendar po kojemu se sjetva i žetva obavljaju za vrijeme dizanja i spuštanja Plejada, tj. u studenome (sjetva) i u svibnju (žetva): „Kada Atlanta kćeri Plejade izlazit počnu, / Onda započni žetvu, a oranje kad će već zaći.“¹⁰ Nadalje opisuje: „Sproljeća ori, a ljeti preori, i neće te izdat. / Sij na ugaru dok je oranica lagana jošte. Ugar brani od jada i plač umiruje dječji.“¹¹ Opis se odnosi na dvopoljni tip zemljoradnje, u kojemu se polja naizmjenično siju, tj. ostaju na ugaru, kako se zemlja ne bi previše iscrpila.¹² Postojala je i tropoljna zemljoradnja, u kojoj su se na poljima izmjenjivali uzgoj žitarica, uzgoj mahunarki te odmaranje na ugaru. Ipak, tropoljna zemljoradnja nije u potpunosti zamijenila dvopoljnu, tj. Grci nisu, poput Rimljana kasnije, sistematski rotirali uzgoj navedenih vrsta. Umjesto da novija metoda kompletno zamijeni stariju, dva sistema su koegzistirala.¹³

Za uspješno implementiranje novih poljoprivrednih sustava bilo je neophodno prilagoditi nova i izumiti stara oruđa – u upotrebu ulaze

8 Po Starru, grčki način života u osmom stoljeću prije Krista vjerojatno je bio sličan životu u drugim preindustrijskim društvima: postojala je visoka stopa smrtnosti djece, žene su se udavale brzo nakon fizičkog sazrijevanja, a prosječan životni vijek bio je oko trideset godina. Zbog takvih uvjeta teško je objasniti zašto je došlo do porasta broja stanovništva. Stoga autor predlaže mogućnost da se stanovništvo uspjelo postupno oporaviti od invazija i migracija iz prethodnog razdoblja te da je zbog toga došlo do rasta (Starr, „Economic and Social Conditions in the Greek World“, 420).

9 Davis Hanson, *The Other Greeks, The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, 53-55, 72.

10 Heziod, „Poslovi i dani“, 39.

11 Isto, 45.

12 Isager i Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture: An Introduction*, 22.

13 Isto, 112-113

motika, lopata i ralo.¹⁴ Ralo je bilo simetrično i zemlju bi samo zagrebalo, tj. nije okretalo zemlju kao plug. Svrha je rala bila uništiti korov i unijeti zrak u gornji sloj zemlje kako bi se korijenje biljaka lakše prihvatilo.¹⁵ Heziod je opisao ralo u svojim *Poslovima i danima*: „Mnogo je svinuta drva pa raonik, kada ga nađeš, / Kući odnesi, po gori il po polju svuda ga tražeć, / Česvinov; najčvršći takav za oranje s volima jeste / Kada ga sluga Atenin za gredelj pričvrsti te ga / Čavlima pritegne potom i pričvrsti ga uz rudo.“¹⁶ Poznati opis oranja ralom nalazi se u Homerovoj *Ilijadi*: „Načini plodnu njivu i ornicu buhavnu zatim / Široku, trojačenu; orača bilo je mnoštvo / Tu i okretalo jarme te gonilo amo i tamo, / Kad bi okrenuli već i na kraj kada bi došli, / Onda bi k njima čovjek pristupo i medenog, slatkog / Vina im davao vrč, te okretali bi duž brazda / Opet hoteći na kraj da dođu prostrane njive; / Ona se crnjaše ostrag i nalik na oranu bješe, / Ako i bijaše zlatna, - divota doista bješe.“¹⁷

Trigej, protagonist djela *Mir* grčkog komediografa Aristofana (446. pr. Kr. – 386. pr. Kr.), već spominje i trnokop, vile i pijuk, a iz njegovih riječi iščitavamo i naklonjenost Grka poljoprivredi: „Što je sjao, Zeusa mi, trnokop radom uglačan! / Kako blistaju na žarkom suncu vile trozube! / S njima bi se svaka naša lijeha krasno provela. / I ja sam već živo želim vratiti se u polje, / Pijukom po svojoj zemlji napokon prekapati!“¹⁸

Grci – zemljoradnici i zemljoposjednici

Osim samog načina obrade zemlje, potrebno je opisati i zemljišne odnose. U Grčkoj je od najstarijih vremena postojalo privatno vlasništvo nad zemljom. Zemljišta su bila premjerena i razgraničena.¹⁹ Nisu svi posjedi bili jednake veličine, npr. u Tesaliji i Velikoj Grčkoj posjedi su bili veliki, dok su u urbanim područjima gradova i demokratski ustrojenim područjima posjedi bili manji. Površina zemljišnih posjeda kretala se između 5 i 50 ha. Bilo je slučajeva povećanja zemljišta, kao što su u Sparti mali posjedi okrupnjivali u velike. Tako su do 7. stoljeća prije Krista u nekim grčkim pokrajinama posjedi gotovo u potpunosti prešli u ruke

14 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 30.

15 Isager i Skydsgaard, *Ancient Greek Agriculture: An Introduction*, 46.

16 Heziod, „Poslovi i dani“, 43.

17 Homer, *Ilijada*, 384.

18 Aristofan, „Mir“, 407.

19 *Poljoprivredna enciklopedija* 2, 548.

veleposjednika. Veleposjednikovu zemlju obrađivali su robovi ili unajmljeni slobodni seljaci, dok su mali posjednici svoju zemlju obrađivali sami. Seljak je bio osuđen na život na sitnom posjedu, a kako se zemlja crpila i vremenom više nije donosila urod dostatan za prehranu čitave obitelji, seljak je mogao postati sluga veleposjednika. U Ateni je u 7. stoljeću pr. Kr. velik broj seljaka pao u dužničko ropstvo. Osim ropstva, postojala je i mogućnost preseljenja. Grci su se vrlo rano počeli iseljavati iz prenapučene Grčke i odlaziti u potragu za plodnom zemljom. Specifično za grčku kolonizaciju je to što većinski nije provedena u djelo ratnim osvajanjima i velikim bitkama. Umjesto toga, naselio bi se jedan grad koji je zatim pod svojom kontrolom imao okolni poljoprivredni prostor potreban za autonomnu poljoprivrednu djelatnost i trgovinu. Stoga se grčke kolonije mogu nazivati i „agrarne“ kolonije.²⁰ Grčke kolonije bile su prijeko potrebne za opskrbu same Grčke. Grčka je u tom razdoblju bila pretežito uvoznik prehrambenih proizvoda – uvozili su ponajviše žitarice, a izvezili vino i maslinovo ulje. To se očituje na primjeru Atene. Autor Defilippis navodi da je građanima u Ateni bilo zabranjeno pozajmiti novac trgovačkim brodovima koji su nosili žito namijenjeno bilo kojem drugom gradu osim Atene. Glavna atenska luka bila je Pirej i jedino tamo se žito smjelo iskrcati. Uvedeno je i pravilo kojim se trebala zaštititi gradska sirotinja od još dubljeg zapadanja u siromaštvo: trgovcima je bilo zabranjeno odjednom kupiti više od 50 mjera žita, a isto tako to žito nisu smjeli prodavati po cijeni skupljoj od one „prave“, tj. određene.²¹ Trgovci žitom služili su se i prevarom kako bi ostvarili što veću dobit. Lizija opisuje da, ukoliko u grad pristigne neka loša vijest (npr. vijest o potonuću broda, blokada trgovačkih luka), trgovci povise cijene žita. Autor navodi da iz tog razloga trgovci čak izmišljaju nepovoljne vijesti kako bi imali razloga povisiti prodajnu cijenu svoje robe.²²

Tijekom grčke antike, unatoč veleposjednicima, naglasak ostaje na obiteljskim gospodarstvima, a glavnina proizvodnje funkcionirala je tako da je davala samo toliko uroda koliko je dovoljno za vlastite namjene. Međutim, u 7. stoljeću pr. Kr., seljaci su opterećeni dugovima te se nezadovoljna populacija buni i zahtijeva novu preraspodjelu zemlje. Početkom sljedećeg stoljeća Solon (640. pr. Kr. – 558. pr. Kr.) ukida duž-

20 Osim kolonija koje su nastale radi poljoprivrednog iskorištavanja, kolonizacija se provodila i radi proširenja trgovine, kao i radi traženja novog političkog okruženja (Davis Hanson, *The Other Greeks: The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, 38.).

21 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 53.

22 Lysias, *Lysias*, 499.

ničko ropstvo, oslobađa seljake dugova i ukida prodaju djece u roblje, na što su mnogi dotad bili primorani zbog teških financijskih okolnosti. Solon poduzima određene agrarne mjere kao što su raspodjela *saltusa* i pravednija raspodjela poreza,²³ ali tek Pizistrat (608. pr. Kr. – 527. pr. Kr.) provodi prvu pravu agrarnu reformu. Podupirao je uzgoj maslina i vinove loze te davao zajmove seljacima koji su ih trebali za oruđe i poljoprivrednu opremu. Iako je 560. godine prije Krista osigurao titulu tiranina u Ateni, Pizistrat nije bio omražen u narodu.²⁴ Uveo je porez na poljoprivrednu djelatnost, koji je, prema autorima Saksu, Murrayu i Brodyju, vjerojatno iznosio pet posto.²⁵ Pizistrat je implementirao sistem putujućih sudaca koji su rješavali sporove oko poljoprivrednih posjeda, a i sam je Pizistrat išao zemljom u takve inspekcije. Prema predaji, u jednoj ophodnji, Pizistrat je naišao na seljaka koji je obrađivao polje puno kamenja. Anegdota kaže da se tiranin stao raspitivati o ekonomskom stanju tog seljaka, a ovaj je, nesvjestan s kime govori, na pitanje koliko mu posjed donosi prihoda, odgovorio: „Donosi mi samo bol i patnju. Pizistrat bi trebao uzeti desetinu toga.“ Nakon te izjave, Pizistrat ga je navodno doživotno oslobodio plaćanja poreza.²⁶

Unatoč Pizistratovim reformama, seljak je nastavio živjeti teško, a poljoprivreda još uvijek nije davala dovoljno viškova koji bi omogućili smanjenje uvoza. Između 6. i 4. st. pr. Kr. situacija postaje još teža jer se stanovništvo Atene udvostručilo skokom s oko 100 000 na oko 200 000 stanovnika. Sredinom ovog razdoblja, u 5. st. pr. Kr., polovica žita koje je cirkuliralo Atenom bila je uvezena. Kada u 4. st. pr. Kr. Atena počinje gubiti prevlast na moru, čak je i uvoz iz prekomorskih zemalja dodatno otežan. Uz to, seoska obiteljska imanja još se više smanjuju zbog dijeljenja, dolazi do pojave gladi praćene epidemijama bolesti. Grčka će u antici imati još samo jedan trenutak slave, za vrijeme Aleksandra Makedonskog (356. pr. Kr. – 323. pr. Kr.), ali neće se uspjeti oporaviti dovoljno da smogne snage suprotstaviti se dolasku Rimljana u 2. stoljeću pr. Kr.²⁷

23 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 35-37.

24 Aristotel o tiraniji govori u negativnom kontekstu: „Samosilništvo opet, kao što je često rečeno, ne obazire se ni na što zajedničko, osim poradi vlastita probitka“ (Aristotel, *Politika*, 174). Ipak, tiranin je u grčkoj i rimskoj antici bio naziv za osobu s vrhovnim ovlastima. Danas se koristi u negativnom smislu, tj. za osobu čiji je položaj vrhovne vlasti nelegitiman. <https://www.britannica.com/topic/tyranny> (29. 10. 2018.).

25 Sacks i Murray, *Encyclopedia of the Ancient Greek World, Revised Edition*, 243.

26 <https://www.britannica.com/biography/Peisistratus> (19. 5. 2018.)

27 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 37.

Primjeri zemljoradnje u grčkim kolonijama u današnjoj Hrvatskoj Far i Starogradsko polje

Stanovnici stare Grčke iz egejskih su luka kretali na trgovačka putovanja koja su ih dovela i do istočne obale Jadrana. Otok Far, današnji Hvar, prvi put se spominje kod autora Efora iz Kime, u fragmentima njegova djela *Povijesti*, a u Pseudo-Skimnovom djelu *Periegeza* (udžbenik geografije) navodi se da su Far osnovali stanovnici otoka Para. Diodor Sicilski u svom djelu *Historijska biblioteka* opisuje da se kolonizacija Fara dogodila nakon što je sirakuški tiranin Dionizije odlučio osnovati kolonije na Jadrane. Parani su ga preduhitрили i naselili Far, dok je Dionizijeva posada pristigla na otok Isu, gdje su osnovali grad Lis.²⁸ Stanovnici Fara došli su u sukob sa starosjediocima, a u pomoć su im pritekli stanovnici Ise, čime je sukob okončan. Diodor kao godinu osnutka Fara navodi 385. pr. Kr.²⁹

Katastarsku podjelu polja kod Starog Grada na otoku Hvaru prvi je opisao Šime Ljubić. Zaninović opisuje čestice Starogradskog polja kao izdužene pravokutnike (položene u smjeru istok-zapad) u okviru većih kvadrata, u kojima su stranice većih četverokuta duge 1000 metara, tj. 5 grčkih stadija. Kako jedan stadium iznosi 600 stopa, a 100 stopa čini jedan plethron (Zaninović uzima jonsku stopu koja iznosi 0,295-0,297 m³⁰), stranice velikog četverokuta iznose 30 plethra, a mjere izduženih pravokutnika su 6 x 30 plethra.³¹ U smjeru istok-zapad ima sedam čestica, a u smjeru sjever-jug dvanaest čestica. Na Starogradskom polju je podjela zemljišta jasno vidljiva, ali o njoj, kao ni o podjeli na Visu, ne postoje pisani dokazi.³²

Isa

Dionizije Sirakuški živio je otprilike od 430. pr. Kr. do 367. pr. Kr.³³ pa se i osnutak Ise datira u to razdoblje.³⁴ Međutim, Mirjana Sanader

28 Već je Ivan Lučić utvrdio da se radi o Isi, a ne Lisu, o čemu su raspravljali i G. Novak, M. Nikolanci, D. Rendić Miočević (Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 276).

29 Marković, *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*, 30-36, 140.

30 Božidar Slapšak navodi da su početna iščitavanja koja su obavili timovi splitskog Arheološkog muzeja i Odjeljenja za arheologiju Ljubljanskog univerziteta isključila mjeru od 0,297 m kao netočnu (Slapšak, „Nova opažanja o parcelaciji chore Farosa“, 197-198.).

31 Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 28-30.

32 Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 269, 285.

33 Po Zaninoviću, Dionizije Sirakuški živio je od 404. do 367. godine pr. Kr. (Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 272.).

34 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15302> (29. 10. 2018.).

navodi da je moguće da je grčko stanovništvo bilo prisutno na današnjem otoku Visu i prije osnutka kolonije, jer su na lokalitetu Ise pronađeni primjerci koroplastike koji su datirani u period između 450. i 350. godine pr. Kr., tj. jednim dijelom i prije osnutka kolonije. Zbog Isine uloge na transjadranskom putu kao pristaništa moreplovaca iz Grčke, nije isključena ni njihova organizirana prisutnost.³⁵

Na otoku Visu, za razliku od situacije na otoku Hvaru, ne postoje veće plodne površine. Manje plodne udoline nalaze se na južnoj strani otoka, protežući se od istoka prema zapadu. Polja su plodna zbog pjeskovitog tla, koje u nižim slojevima prelazi u ilovastu zemlju koja dobro čuva vlagu. Uvjeti plodnog tla, lake obradivosti i sredozemnih geografsko-klimatskih uvjeta omogućili su bogat uzgoj vinove loze i proizvodnju vina na otoku Visu u antici; ono je i u antici glasilo kao iznimno, što doznajemo iz djela *Gozba sofista* Ateneja iz Naukratisa.³⁶ Vino je, dakle, bilo važan izvozni proizvod Ise, ali i Fara.³⁷

Korkira Melaina i Lumbardska psefizma

Lumbardska „psephisma“ ili „narodna odluka“ – po Lorenzu Braccesiju najproučavaniji grčki dokument s istočnog Jadrana³⁸ – epigrafički je dokument o osnivanju naseobine na Korčuli, tj. Korkiri Melaini, dogovoru doseljenika s Ise i ilirskih vlasnika zemlje – Pila i njegova sina Daze – i o raspodjeli zemljišta.³⁹ Pronađena je 1877. godine na vrhu brežuljka Koludrta, u Lumbardi na otoku Korčuli. Ona donosi izravnu potvrdu o postojanju zemljišne podjele u grčkoj naseobini na lokaciji današnje Lumbarde.⁴⁰ Psefizma je najstariji pisani spomenik u Hrvatskoj, a potječe iz 4. stoljeća pr. Kr.^{41 42} Prvi su doseljenici na otoku dobili čestice veličine 1.5 plethrona – za kućište i dvor s vrtom, a izvan zidina su dobili čestice od 3 plethra bolje zemlje. Oni koji su pristigli kasnije dobivali su čestice veličine 4.5 plethra lošije zemlje. Čestice su bile u obliku četverokuta.⁴³ Raspored čestica na Korčuli oko Lumbarde

35 Sanader, „Issa prije Dionizija I Sirakuškog? Novi prilog staroj hipotezi“, 25-27.

36 Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 277.

37 Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 389.

38 Lombardo, „I Greci a Kerkyra Melaina (Syll. 141): Pratiche coloniali e ruolo degli indigeni“, 122.

39 Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 29.

40 Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 263-265.

41 Marković, *Antička naselja*, 142.

42 Autor D. Rendić Miočević je dataciju prebacio u 3. st. pr. Kr. (Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 29).

43 Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“, 283.

srodan je rasporedu čestica na Hvaru jer oba lokaliteta imaju izdužene pravokutne čestice.⁴⁴ Tekst psefizme govori i o zabrani preraspodjele zemlje te kaznama za prekršitelje te odredbe. M. Lombardo iznosi teoriju da kolonija na području Lumarde nije bila agrarnog karaktera. Autor navodi da dodijeljene čestice nisu bile dovoljne kako bi ekonomski zadovoljile potrebe stanovnika. Zbog toga dovodi u pitanje agrarnu svrhu naseobine te govori da je naseobina nastala kao primarno vojna. Naime, strateški položaj bi doseljenicima omogućio vojnu, a možda i ekonomsku kontrolu ilirske obale.⁴⁵

Poljoprivredne kulture Žitarice

Kao najvažniju poljoprivrednu kulturu u staroj Grčkoj treba istaknuti žitarice jer su one ljude opskrbljivale trima četvrtinama količine potrebnih kalorija.⁴⁶ Od žitarica se uzgajao najviše ječam i pšenica. Karbonizirani ostatci ovih kultura nađeni su Tesaliji i datirani u 3. tisućljeće prije Krista, a ukazuju i na to da su u to vrijeme već poznavali i proso.⁴⁷

Iz dijela poznatog mita o otmici Perzefone može se iščitati kako su Grci objašnjavali porijeklo žitarica. U mitu, Perzefonina ožalošćena majka Demetra pretvara se da je smrtnica te kao dadilja ulazi u službu Metanire, koja je upravo rodila sina. Metanirin sin nazvan je Triptolem ili Demofont, a Demetra ga je hranila hranom bogova, ambrozijom, i držala dječaka u vatri, u nadi da će dječak postati besmrtnan. Međutim, Metanira je vrisnula ugledavši sina na vatri, čime je proces bio prekinut, no Demetra je obećala da će Triptolem ipak imati važnu ulogu. Poklonila mu je leteću kočiju i snop žita te je tako Triptolem postao zadužen za širenje poljodjelstva po svijetu.⁴⁸

Dokaz važnosti položaja koji su žitarice zauzimale u grčkoj prehrani pronalazimo i u Homerovoj *Ilijadi*, točnije u osamnaestom pjevanju u koje je slavni pjesnik ukomponirao i opis obrade polja. Pjevanje govori o Hefestovoj izradi novog štita za Ahileja, a bog kovača i vatre je za ukras drugog prstena na štitu izabrao upravo prikaz života na selu:

44 Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, 31.

45 Lombardo, „I Greci a Kerkyra Melaina (Syll. 141): Pratiche coloniali e ruolo degli indigeni“, 122-127.

46 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 31.

47 Isto, 35.

48 Hathaway, *Vodič kroz mitologiju*, 142-143, 336.

„Onda načini polje i visoki usjev na njemu, / Tu su žetvari želi držeci srpove oštre...“⁴⁹

Unatoč gotovo idiličnoj Homerovoj prezentaciji, činjenica jest da grčka proizvodnja žitarica gotovo nikad nije bila samodostatna. Zbog toga je grčka ekspanzija otpočela baš u područjima koja su bila bogata žitom, tj. tamo gdje se žito moglo kultivirati. Može se zaključiti da je jedan od glavnih razloga grčke kolonizacije bio nedostatak poljoprivrednih proizvoda. Atika je razliku žita, koje je nedostajalo za prehranu njezinih stanovnika, uvozila pretežito sa Sicilije, iz Egipta, Trakije i crnomorskih obala te južne Italije, a žitom bogato bilo je i kolonizirano područje današnjeg Marseillea.⁵⁰

Vinova loza

Kolonija Massilia, tj. Marseille, važna je i zbog uloge koju je odigrala u širenju vinove loze. U nju su Grci donijeli znanje o uzgoju loze, koja potječe iz Anatolije, brzo se proširila Bliskim istokom, a u Grčku je stigla najkasnije u drugom tisućljeću pr. Kr.⁵¹ Prema inačici mita o Dionizu, bogu vina i vegetacije, vino je nastalo kad se Dioniz rasplakao nad mrtvim tijelom svog prijatelja Ampela, a njegove suze su se pretvorile u vino.⁵²

Grčkom kolonizacijom vinova se loza proširila po cijelom dotad poznatom svijetu – iz Massilije je uz rijeku Ronu prodrila do keltske središnje Europe. Vinogradi su bili smješteni između voćaka jer su stabla voćaka služila kao potpornji za penjanje loze, a u Homerovo doba već su poznavali i kolce: „Onda vinograd krasan i zlatan grozdova prepun / Načini Hefest, te sve se po njemu crnjahu grozdi, / A na srebrnom kolju uzvijale su se loze.“⁵³

Sa samom biljnom kulturom u uporabu dolazi i posuđe i sprave za pravljenje i čuvanje vina. Kako bi se od grožđa napravilo vino, voće se tiještilo u nagnutim posudama koje su imale otvor za izljev mošta. Razlikovale su se dvije namjene vina te su se stoga određene vrste i različito pohranjivale. Vino određeno za brzu konzumaciju čuvalo se u kožnim mješinama ili svinjskim želudcima,⁵⁴ dok se cjenjenije vino,

49 Homer, *Ilijada*, 384.

50 Flacelière, *Grčka u doba Perikla*, 137.

51 Defillipis, *Poljoprivreda i razvoj*, 35.

52 Hathaway, *Vodič kroz mitologiju*, 215.

53 Homer, *Ilijada*, 384.

54 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 237.

namijenjeno prodaji, pečatilo u amfore, s dodatkom aroma (npr. timijan, menta, cimet, med; rijetki luksuz bio je dodatak šećerne trske, uvezene iz Male Azije).⁵⁵ Na pečatu je bio upisan datum proizvodnje, ime proizvođača i područje uzgoja grožđa. Najcjenjenija su vina bila ona s egejskih otoka. Grčka su se vina izvozila po cijelom Sredozemlju te se vinogradarstvo u prvoj polovici 1. tisućljeća prije Krista razvija u najvažniju gospodarsku granu Grčke. Važnost vina očituje se u tome što se bogatstvo vodećih obitelji temeljilo na posjedovanju vinograda. Vino, dakle, predstavlja temelj grčkog gospodarstva. Grci su ga pili samo pomiješano s vodom jer se pijenje čistog vina smatralo barbariskim običajem.⁵⁶

Slika 2. Rekonstrukcija amfora posloženih za transport⁵⁷

Maslina

Stari su Grci smatrali da maslina potječe od Palade Atene te da ih je ona naučila kako iskoristiti plodove; prema poznatom mitu o natjecanju oko naselja u Atici, Posejdonovi konji nisu bili dovoljno dobri da u očima Grka prevagnu nasuprot maslini. Prema predaji, stabla masline koja danas rastu na Akropoli potječu iz sjemenki plodova prvog stabla koje je posadila Atena.⁵⁸

55 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 236.

56 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 35-36.

57 <http://www.ancient.eu/image/5525/> (19. 5. 2018.)

58 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 191.

Maslina se u Grčkoj pojavila oko 2500. godine pr. Kr.,⁵⁹ a dok se uzgoj maslina i proizvodnja ulja nisu raširili po cijelom Sredozemlju, cijena ulja je bila osjetno viša od cijene vina. Ulje se pretežito koristilo kao melem – današnju ulogu začina tada je imala životinjska mast.⁶⁰ Do 8. stoljeća pr. Kr. u Grčkoj je prevladavala divlja maslina, a to je drveće donosilo skroman urod te su plodovi imali malen udio ulja.⁶¹ Tek u 5. stoljeću pr. Kr. masline dobivaju na važnosti.⁶² Brale su se ručno ili uz pomoć dugačkih trstika pogodnih zbog svoje savitljivosti. Masline se tiještilo u stupama s rupom na dnu, kuda je istjecao kom. Taj se ostatak koristio kao gnojivo ili za impregnaciju drva i kože. Za obradu maslina koristila se i drobilica. Ona se sastojala od dva uglavljena okrugla kamena, od kojih je samo jedan bio pokretan.⁶³

Slika 3. Prikaz sakupljača maslina na grčkoj vazi, o. 520. pr. Kr.⁶⁴

59 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 82.

60 Isto, 35.

61 Davis Hanson, *The Other Greeks: The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*, 33.

62 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 36.

63 Flacelière, *Grčka u doba Perikla*, 137-138.

64 https://en.wikipedia.org/wiki/Agriculture_in_ancient_Greece#/media/File:Amphora_olive-gathering_BM_B226.jpg (19. 5. 2018.)

Ostalo voće

Kao ni maslinarstvo, ni voćarstvo nije bilo osobito razvijeno sve do 5. st. pr. Kr. Grci su poznavali šipak i smokvu, koje je bilo u izobilju, a jela se sušena ili svježa. U svim antičkim indoeuropskim kultovima, smokva se smatrala svetim drvom, povezanim s ritualima plodnosti i inicijacije.⁶⁵ Smokve se nikad nisu brale prije nego što bi svećenici sikofanti obznanili da su smokve zrele i da ih se smije obrati.⁶⁶ Nakon što je Solon proglasio izvoz smokvi iz Atike zabranjenim, naziv sikofant se počeo odnositi na ljude koji su vlastima prokazivali one koji su „oštećivali svete smokve“, tj. ilegalno izvozili smokve,⁶⁷ a naziv se ustalio za profesionalne prokazivače, doušnike.⁶⁸

Tek nakon 5. st. pr. Kr. počinju se uzgajati sorte datulja,⁶⁹ dinja i lubenica,⁷⁰ kao i jabuka, pistacija, šljiva i krušaka, kao što saznajemo iz Homerove *Odiseje* kada u sedmom pjevanju Odisej pristiže kod Alkinoja, kralja mitološke regije Faekije: „Kruške, sladuni uz njih i jabuke sa krasnim plodom, / I smokve slatke cvatu i masline brsnate k tome.⁷¹ / (...) Kruška za kruškom zori, za jabukom jabuka zori, / Jedan za drugim grozd i jedna za drugom smokva.“⁷² U Tesaliji su nađeni i karbonizirani ostatci badema iz trećeg tisućljeća pr. Kr. koji ukazuju na to da su Grci već onda poznavali i ovo orašasto voće.⁷³ Poznavali su i malinu, koja se koristila pretežito u medicinske svrhe.⁷⁴

Povrće

Nasadi povrća nalazili su se u blizini gradova, a najviše su se uzgajale mahunarke bob i slanutak, koje su služile kao izvor bjelančevina. Kultivirana je i cvjetača, mrkva, leća (zbog široko raširene kultivacije

65 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 27.

66 Isto, 603.

67 Isto, 28.

68 <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55923> (19. 5. 2018.)

69 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 607.

70 Isto, 591.

71 Navedeni stihovi (115-116) pojavljuju se i u jedanaestom poglavlju (stihovi 589-590) u opisu Tantalovih muka (Homer, *Odiseja*, 186), tj. to su formulaični stihovi (Isager i Skysgaard, *Ancient Greek Agriculture: An Introduction*, 41).

72 Homer, *Odiseja*, 106-107.

73 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 35-36.

74 *Poljoprivredna enciklopedija* 2, 135.

i konzumacije, leća je glasila kao hrana siromašnih⁷⁵), luk, češnjak⁷⁶ i grašak⁷⁷ te poriluk i peršin, koji se često koristio zbog ljekovitog djelovanja.⁷⁸ Od boba se pravio pire, kao i od graška, a taj je pire bio gurmanski specijalitet onoga vremena. Tako i junak Heraklo, u komedijama često travestiran i prikazan kao proždrljivac, na Dionizovo pitanje u Aristofanovim *Žabama* („Pire od graška jesi l' kad poželio?“) bogu vina odgovara: „Od graška? Ohoho! Milijun puta već!“⁷⁹

Kupus i cvjetača bili su popularni u Grčkoj, a i Grci i Rimljani su savjetovali gostima na banketima i proslavama da jedu kupus, za koji su smatrali da sprječava pretjeran utjecaj alkohola.⁸⁰

Osim navedenih vrsta, antički Grci konzumirali su i šparoge, potočarku te zelenu salatu, iako je ona veću popularnost stekla tek dolaškom Rimljana.⁸¹

Cvijeće i začini

Pri nabranju kultiviranog bilja ne smije se zaboraviti spomenuti ni cvijeće. Grci su uzgajali razne sorte ruža, ljiljan, ljubičicu, šafran⁸² i zumbul. U uporabi je bilo i ružino ulje, što vidimo iz dvadeset trećeg pjevanja *Ilijade*, kada Afrodita premazuje Hektorovo mrtvo tijelo kako bi ga zaštitila od Ahilejeva mrcvarenja: „Jer ga čuvaše Zeusova kći Afrodita od pasa / Obdan i obnoć mažuć ambrosijskim ružinim uljem...“⁸³ Osim za ulja, cvijeće se koristilo i za vijence i cvjetne ukrase, koji su bili ukras svih državnih i privatnih svečanosti.⁸⁴ Za te su vijence rabili i lišće omorike, mirte, masline i bršljana pa čak i vrstu celera jako mirisnog lišća te začine kao što je lovor.⁸⁵ Po uzgoju cvijeća osobito je bio poznat otok Rhodos.⁸⁶

75 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 38.

76 Luk i češnjak su, zbog visoke razine vitamina C, bili važan dio prehrane pomorskih naroda – tako i Grka – jer su mornari bili osobito podložni skorbutu, koji je izazvan upravo nedostatkom toga vitamina (Toussaint-Samat, *A History of Food*, 62).

77 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 36.

78 *Poljoprivredna enciklopedija* 2, 121, 503.

79 Aristofan, „Žabe“, 631-632.

80 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 622.

81 Isto, 628-631.

82 Koliko je šafran bio cijenjen vidi se po tome što je Zeusova postelja po mitologiji bila napravljena upravo od tog cvijeta (Toussaint-Samat, *A History of Food*, 467.).

83 Homer, *Ilijada*, 458.

84 Flacelière, *Grčka u doba Perikla*, 138.

85 Friedell, *Povijest grčke kulture*, 21-22.

86 Defilippis, *Poljoprivreda i razvoj*, 36.

Bosiljak je začín čije ime potječe od grčke riječi za vladara (bazilej, grč. *βασιλεύς*; bosiljak, eng. *basil*) te ga se često naziva „kraljem začina“. U staroj se Grčkoj kraj godine označavao tako da se Najadama davala žrtva u bosiljku, kako bi ta božanstva izvora osigurala dostatne zalihe vode i u sljedećoj godini.⁸⁷

Osim navedenih vrsta od kojih su se pleli vijenci, Grci su za tu svrhu koristili i lišće mente. U mitologiji, Menta je bila najada rijeke Kokita koja se zaljubila u Hada, zbog čega ju je Hadova žena Perzefona pretvorila u biljku. Grci su nosili vijence ispletene od mente nakon određenih noći kada bi pretjerali s konzumacijom alkohola, jer su smatrali da im miris mente pomaže protiv simptoma mamurluka.⁸⁸

Od origana su se također pleli vijenci jer se za tu biljku smatralo da ju je stvorila Afrodita te da donosi sreću. Takve bi vijence nosili mladenci na vjenčanju. Osim toga, kao dijametralna suprotnost obredu vjenčanja, origano se sadio i na grobovima, kako bi preminulima donio sreću na njihovu posljednjem putovanju.⁸⁹

Začinske biljke bile su korisne i za medicinske svrhe; koristila se kadulja, protiv gotovo svih bolesti, te komorač kao lijek za barem dvadeset različitih bolesti.⁹⁰

Osim navedenih, Grci su uzgajali još i ljupčac, ružmarin (u koji je Afrodita, prema mitologiji, bila zamotana pri izranjanju iz mora) mirisnu čehulju,⁹¹ klinčice, korijander, od kojeg su se plele krune nošene na banketima te tamjan, kod kojeg su Grci primijetili da ima povoljan efekt na mentalno zdravlje starijih osoba te ga stoga smatrali simbolom jedrine.⁹²

Poljoprivreda i rat

U ratnim okolnostima, poljoprivreda se, kao ključna djelatnost svakodnevnog života, nalazila na udaru napadača. Za uništavanje protivničkih pohoda služile su lako naoružane trupe koje su pratile hoplite.⁹³

87 Hann, *Herbs*, 20-21.

88 Isto, 57.

89 Isto, 65.

90 Isto, 39, 151.

91 Hann, *Herbs*, 49, 205, 229.

92 Toussaint-Samat, *A History of Food*, 478-480.

93 Kao ni hopliti, u uništavanju usjeva nisu sudjelovali strijelci, vojnici s pračkama te ostale specijalizirane postrojbe, zbog svoje neophodnosti u bitci (Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 23.).

Tijekom napada te bi se postrojbe raširile po terenu, dok su hopliti ostajali u napadačkoj formaciji, tj. liniji. Pomoćne trupe zadužene za uništavanje usjeva bile su vrlo mobilne, ali su isto tako, zbog relativne nezaštićenosti te slabe organizacije i discipline, bile izložene i opasnosti od učinkovitih protunapada.⁹⁴

Napadačka bi vojska često izgradila i privremeni utvrđeni vojni kamp, koji nije služio samo za zaštitu na neprijateljskom teritoriju, već i za dugotrajno nanošenje štete neprijateljskoj poljoprivrednoj djelatnosti. Za izgradnju kampa posjeklo bi se drvo i grmlje od kojih bi se zatim gradio zid. Stoga su obližnje voćke bile na meti napadača. Na primjer, Ksenofont piše o tome kako su Tebanci 369. godine pr. Kr. u Lakedemonu posjekli što je više moguće voćki kako bi si osigurali zaštitu: „Tebanci su, gdje god bi se utaborili, odmah bacali što su više mogli posječenog drveća pred svoje brojne redove i na taj se način branili.“⁹⁵ Još jedan oblik kampa bio je *epiteichisma* ili *epiteichismos* – stalni, utvrđeni garnizon čiji je cilj onesposobiti neprijatelja tijekom cijele godine, ne samo uništavanjem usjeva, već i poticanjem političke nestabilnosti, jer su takvi garnizoni pružali utočište odbjelim robovima i prognanicima.⁹⁶

Taktike uništavanja

Pri uništavanju protivničkih usjeva, vojnici su ponekad mogli jednostavno izgaziti žitarice pri marširanju kroz teritorij, a ponekad su se žitarice i gospodarski objekti mogli i zapaliti. Ipak, bili su potrebni i specijalizirani alati jer je uobičajeno oružje – koplje – bilo od male koristi pri pokušaju uništavanja loze, drveća i žitarica. Prema autoru Davisu Hansonu, vojnici su vjerojatno bili opremljeni sjekirama, motikama, lopatama, srpovima i ostalim alatima, koje su ionako nosili na ratni pohod kako bi ih koristili za izgradnju kampova.⁹⁷

Kako je već navedeno, usjevi su se mogli spaliti. O tome piše Herodot – u ratu Lidijaca i Milećana Lidijci su rutinski palili protivničke žitarice, a jednom prilikom se vatra raširila i preko granice usjeva: „Kada je dvanaeste godine vojska palila usjeve, dogodilo se ovo: čim je vatra zahvatila usjeve, raspirivana vatrom zahvatila je i hram Atene, koja ovdje

94 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 20-25.

95 Ksenofont, *Grčka povijest*, 229.

96 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 25-29.

97 Isto, 30.

ima nadimak Asesija, a hram je, zahvaćen plamenom, posve izgorio.“⁹⁸ Ipak, da bi taktiku paljenja uopće bilo moguće uspješno upotrijebiti, vojska bi morala u neprijateljska polja stići u uskom periodu u kojem su žitarice zrele (u svibnju ili lipnju) jer se mlade, još zelene žitarice ne mogu zapaliti, a tijekom ljeta ili krajem godine za takve je napade već prekasno, jer je žetva već prošla. Mlade su se žitarice mogle, dakle, uništiti gaženjem ili sječom. Ako bi neprijateljska vojska pristigla na odredište u kasnu jesen ili ranu zimu, mogla je okupacijom spriječiti sjetvu te i na taj način utjecati na poljoprivrednu produktivnost.⁹⁹

Što se tiče drveća masline, jedini učinkovit način za uništavanje toga drveta bio je da ga se iz zemlje izvadi s korijenom, što je bio dugotrajan i zahtjevan zadatak. Naime, korijenje masline ne dopire preduboko, ali se širi horizontalno te je maslinu stoga vrlo teško srušiti. Još jedna metoda bilo je paljenje masline, ali za to je bilo potrebno uložiti dodatan trud u rezanje grana koje bi služile kao potpala, a samo paljenje nije nužno ubijalo maslinu.¹⁰⁰ O tome govori i Plinije: „*olivia in totem ambusta revixit*“, tj. maslina se, nakon potpunog spaljivanja, oporavlja.¹⁰¹ Najučinkovitija metoda uništavanja maslina bila je sječa, ali zbog nevjerojatne mogućnosti regeneracije masline, ni ta metoda nije uvijek osiguravala potpuno uništenje. Ukoliko vojnici ne bi uklonili i panj, iz njega bi uskoro izbile mladice te sadnja potpuno novog drveta ne bi bila neophodna.¹⁰²

Neprijateljski vojnici uništavali bi i vinovu lozu. O tome svjedoči npr. zbor seljaka u Aristofanovu djelu *Aharnjani*: „Mir je s dušmanom potpisao / Kojeg mrzim, s kojim rat sve žešći vodim, / Jer mi je polja poharao. / Neću odustati dok se ko otrovna strelica / Ne zabodem dušmaninu u tijelo, tako da mi / Nikad više ne poželi pustošiti vinograd!“¹⁰³ Loza često nije bila podignuta na kolce nego bi rasla po zemlji pa ju je bilo lako zgaziti. Međutim, kako su se napadi većinom odvijali između proljeća i rane jeseni, loza je još bila zelena i nije lako pucala te samo gaženje ponekad ne bi bilo dovoljno da se biljka slomi. Češća i učinkovitija metoda bilo je rezanje loze. Aristofan, u istoj komediji, spominje i tu metodu u citatu, u kojem se zbor žali što Afitej pregovara s neprijateljem koji je porezao njihovu lozu: „Ništarijo, / Ti

98 Herodot, *Povijest*, 53.

99 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 50-55.

100 Isto, 56-58.

101 Pliny, *Natural History With an English Translation in Ten Volumes, Volume V, Libri XVII-XXIX*, 166.

102 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 60, 65.

103 Aristofan, „*Aharnjani*“, 26.

nosiš mir, dok nama sijeku vinograd!“¹⁰⁴ No, kao i u slučaju masline, ako se biljka ne bi iščupala iz zemlje, loza bi se jednostavno oporavila već sljedećeg proljeća.¹⁰⁵

I napadi na kuće koje su se nalazile na poljoprivrednim posjedima bili su dio taktike usmjerene na uništavanje agrarne djelatnosti. Kuće, iako većinski građene od nezapaljivog materijala kao što je kamen i blato, mogle su se zapaliti zbog drvene konstrukcije koja je podupirala zidove i krov. Spaljivanje kuća uvjetovalo je privremeno preseljenje, tj. izbjeglištvo agrarne populacije. Stanovništvo koje je bježalo pred neprijateljem ponekad je samo upotrebljavalo tzv. taktiku spaljene zemlje, paleći usjeve i građevinske objekte kako bi neprijatelju onemogućili obnovu zaliha.¹⁰⁶

Šteta u ratu nije nanošena samo uništavanjem usjeva, već i spomenutom dislokacijom stanovništva (i zemljoposjednika i njihovih robova) i stoke. Premda Ksenofont navodi da su najbolji vojnici upravo oni iskusni u obavljanju poljoprivrednih poslova – „Zatim, ako želiš braniti svoju domovinu na konju, poljodjelstvo daje najviše mogućnosti držati konja; ako želiš vršiti službu u pješaštvu – ono čini tijelo snažnim“¹⁰⁷ – i pogibija vojnika, tj. stanovništva koje u uvjetima mira vodi zemljoradničke poslove, negativno se odražava na produktivnost.¹⁰⁸

Zaključak

Razvoj zemljoradnje, usavršavanje agrarnih sustava i oruđa pogodnih za obradu tla proces je koji je u Grčkoj, kao i u ostalim dijelovima antičkog svijeta, bio dugotrajan. Najuspjelije grane proizvodnje bile su maslinarstvo i vinogradarstvo, a upravo je vino bilo najveće bogatstvo Grčke. Uz te glavne kulture, osnovna su namirnica bile i žitarice, ali one količinski nikad nisu mogle zadovoljiti brzorastući broj stanovnika Grčke te su tijekom cijele antike ostale kultura koju se moralo uvoziti ili iz grčkih kolonija ili iz stranih zemalja. Osim uvoza, Grci su kolonizacijom vršili i izvoz, kako kultura, tako i zemljoradničkih principa, kao što se vidi iz grčke podjele zemljišta na lokalitetima Fara i Ise, a o čemu najbolje svjedoči tzv. Lumbardska psefizma.

104 Aristofan, „Aharnjani“, 23.

105 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 68-70.

106 Isto, 76, 117.

107 Ksenofont, „O gospodarstvu“, 21.

108 Davis Hanson, *Warfare and Agriculture in Classical Greece*, 15.

Čitanje grčkih mitova omogućava bolje razumijevanje svjetonazora tog starog naroda, a osobito je važno uočiti kako su mitovi služili kao objašnjenje svakodnevnih pojava i potreba, kao što je uzgoj žitarica ili vinove loze. Zbog iznimnog značaja žitarica i prirodnog bogatstva općenito, ne čudi da je u mitu o Perzefoninoj otmici istovremeno objašnjena pojava žitarica, širenje zemljoradnje i sam ciklus plodnosti, tj. izmjene godišnjih doba. Biljne vrste su u grčkoj kulturi našle i praktičnu i obrednu uporabu, čega su najbolji primjeri vijenci ispleteni od mente ili origana. Važnost zemljoradnje kao djelatnosti iščitava se i iz činjenice da je ona, kada bi došlo do izbijanja sukoba ili rata, bila na udaru neprijatelja koji je, uništavanjem usjeva te protjerivanjem i ubijanjem ljudi, osujećivao uzgoj i proizvodnju potrepština neophodnih za život.

Osim u mitologiji, zemljoradnja se i u povijesnim izvorima ističe kao vrlo bitna i hvalevrijedna, što vidimo iz mnogobrojnih spomena agrikulturnih pojmova u Homerovim djelima, a grčki je povjesničar, filozof i ekonomist Ksenofont to možda najbolje izrazio napisavši: „Kako je prekrasna izjava da je poljodjelstvo – majka i njegovateljica svih zanata! Ako poljodjelstvo procvjeta, to i svi ostali poslovi teku uspješno; a onda gdje je zemlja pusta, tamo i na kopnu i na moru slabe skoro svi zanati.“¹⁰⁹ Stoga nije neobično što su Rimljani uspjeli osvojiti Grčku ubrzo nakon što je ona upala u ekonomsku krizu dijelom uzrokovanu upravo padom poljoprivredne djelatnosti. No, prije pada pod Rimljanu, Grci su svojom teritorijalnom ekspanzijom pridonijeli bržem širenju biljnih kultura, šireći spoznaje u svojim agrarnim kolonijama.

109 Ksenofont, „O gospodarstvu“, 23.

Bibliografija

- Aristofan. „Aharnjani“. U *Izabrane komedije*, 7-110. Prijevod na hrvatski jezik Mladen Škiljan. Komentari i pogovor Tamara Tvrtković. Zagreb: Školska knjiga, 2000.
- Aristofan. „Mir“. U *Izabrane komedije*, 365-476. Prijevod na hrvatski jezik Mladen Škiljan. Komentari i pogovor Tamara Tvrtković. Zagreb: Školska knjiga, 2000.
- Aristofan. „Žabe“. U *Izabrane komedije*, 623-775. Prijevod na hrvatski jezik Mladen Škiljan. Komentari i pogovor Tamara Tvrtković. Zagreb: Školska knjiga, 2000.
- Aristotel. *Politika*. Prijevod na hrvatski jezik i sedmojezični tumač temeljnih pojmova (grčki, latinski, engleski, francuski, njemački, ruski, novogrčki) Tomislav Ladanić. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 1992.
- Davis Hanson, Victor. *The Other Greeks: The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*. Berkeley: University of California Press, 1999.
- Davis Hanson, Victor. *Warfare and Agriculture in Classical Greece*. Berkeley: University of California Press, 1998.
- Defilippis, Josip. *Poljoprivreda i razvoj*. Zagreb: Školska knjiga, 2005.
- Flacelière, Robert. *Grčka u doba Perikla*. Zagreb: Naprijed, 1979.
- Friedell, Egon. *Povijest grčke kulture*. Zagreb: Antibarbarus, 2001.
- Hann, Judith. *Herbs: A Seasonal Guide to Cooking and Growing*. London: Nourish, 2017.
- Hathaway, Nancy. *Vodič kroz mitologiju: Čudesni svijet bogova, čudovišta i heroja*. Zagreb: Mozaik knjiga, 2006.
- Herodot. *Povijest*. Prijevod na hrvatski jezik Dubravko Škiljan. Zagreb: Matica hrvatska, 2000.
- Heziod. „Poslovi i dani“. U *Poslovi i dani; Postanak bogova; Homerove himne*, 10-73. Prijevod na hrvatski jezik Branimir Glavičić. Zagreb: Demetra, 2005.
- Homer. *Ilijada*. Prijevod na hrvatski jezik Tomo Maretić. Zagreb: Matica hrvatska, 1961.
- Homer. *Odiseja*. Prijevod na hrvatski jezik Tomo Maretić. Zagreb: Matica hrvatska, 1961.
- Isager, Signe, Jens Erik Skydsgaard. *Ancient Greek Agriculture: An Introduction*. London: Routledge, 1995.
- Ksenofont. „O gospodarstvu“. U *Ogledi o ekonomiji*, ur. Đuro Njavro, Mato Njavro, 1-85. Predgovor Đuro Njavro. Prijevod na hrvatski jezik Edin Muftić, Diana Šinjori. *O Ksenofontu i ekonomiji* Emil Heršak i Edin Muftić. Zagreb: Mate, 2016.
- Ksenofont. *Grčka povijest*. Prijevod na hrvatski jezik i *Ksenofontova* Grčka povijest Ana Galjanić. Zagreb: Matica hrvatska, 2001.
- Lombardo, „I Greci a Kerkyra Melaina (Syll. 141): pratiche coloniali e ruolo degli indigeni“. U *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. Nenad Cambi, Slobodan Čače, Branko Kirigin, 121-140. Split: Književni krug, 2002.
- Lysias. *Lysias*. Prijevod na engleski jezik W.R.M. Lamb. Cambridge: Harvard University Press, 1967.
- Marković, Mirko. *Antička naselja i grčko-rimska zemljopisna imena na tlu današnje Hrvatske*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2004.
- Pliny. *Natural History; Books 17-19*. Prijevod na engleski jezik Harris Rackman. Cambridge: Harvard University Press, 1950.
- Poljoprivredna enciklopedija 2*. Glavni redaktor Mladen Josifović. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, MCMLXX.
- Povijest 2: Egipat i antička Grčka*. Glavni urednik hrvatskog izdanja Ivo Goldstein. Zagreb: Europapress holding, 2007.

-
- Sacks, David, Oswyn Murray, Lisa R. Brody. *Encyclopedia of the Ancient Greek World, Revised Edition*. New York: Facts on File, 2005.
- Sanader, Mirjana. „Issa prije Dionizija I Sirakuškog? Novi prilog staroj hipotezi“. U *Arheološke studije i ogledi*, 24-27. Zagreb: CERES, 2002.
- Slapšak, Božidar. „Nova opažanja o parcelaciji chore Farosa“. U: *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. Nenad Cambi, Slobodan Čače, Branko Kirigin, 195-220. Split: Književni krug, 2002.
- Starr, Chester G. „Economic and Social Conditions in the Greek World“. U *The Cambridge Ancient History, Volume III, Part 3, The Expansion of the Greek World, Eight to Sixt Centuries B.C.*, ur. John Boardman, N.G.L. Hammond, 417-441. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- Toussaint-Samar, Maguelonne. *A History of Food*. New Jersey: Wilney Blackwell, 2009.
- Zaninović, „Grčke podjele zemljišta na otocima Hvaru, Visu i Korčuli“. U *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. Nenad Cambi, Slobodan Čače, Branko Kirigin, 261-287. Split: Književni krug, 2002.
- Zaninović, Marin. *Od Helena do Hrvata*. Zagreb: Školska knjiga, 1996.

Internetski izvori

- <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=23212> (19. 5. 2018.)
- https://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-factbook/geos/print_gr.html (19. 5. 2018.)
- <https://www.britannica.com/topic/tyranny> (29. 10. 2018.)
- <https://www.britannica.com/biography/Peisistratus> (19. 5. 2018.)
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=15302> (29. 10. 2018.)
- <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=55923> (19. 5. 2018.)

Ilustracije

- Prilog 1. Karta antičke Grčke (http://www.in2greece.com/english/maps/map_of_Ancient_Greece.jpg) (19. 5. 2018.)
- Prilog 2. Rekonstrukcija amfora posloženih za transport (<http://www.ancient.eu/image/5525/>) (19. 5. 2018.)
- Prilog 3. Prikaz sakupljača maslina na grčkoj vazi, o. 520. pr. Kr. (https://en.wikipedia.org/wiki/Agriculture_in_ancient_Greece#/media/File:Amphora_olive-gathering_BM_B226.jpg) (19. 5. 2018.)

SUMMARY

Agriculture is one of the founding disciplines of the development of human civilizations. This paper gives an overview of agriculture in ancient Greece, one of the most developed civilizations of antiquity. The historical development of land- and plant (grain, fruit, vegetables, herbs, flowers) cultivation is given, along with the descriptions of the Greek colonial expansion and its role in the spreading of plant cultures. A brief overview of the agricultural conditions in Pharos and Issa is given. The paper also describes how war circumstances could influence the agricultural production. Through the analysis of scientific bibliography and literary and historical sources, the paper illustrates the agrarian trade in the context of ancient Greece. Finally, the question of the importance of agriculture and the influence it had on the Greeks is taken into consideration, this importance being evident both in the mythology and the economic measures of the period.